

MEGEMLEKEZÉS

EGYTRANSZATLANTI MAGYAR TÖRTÉNÉSZ: DEÁK ISTVÁN¹

Pók Attila

Deák István (1926–2023)

(Forrás: Deák István: Maratoni életem – emlékirat.

<https://langteka.hu/termek/maratoni-eletem-emlekirat> (letöltés dátuma: 2023. 11. 12.)

Minden életnek van története, de nagyon kevesen érznek képességet és késztetést arra, hogy megélt évtizedeik eseményeit megírják, értékeljék, tágabb összefüggéseit végiggondolják és mások számára megfontolandó tanulságot vonjanak le belőle. Közéleti szereplők, politikusok, ismert művészek, tudósok emlékezéseit kíváncsian olvassuk, szeretnénk

¹ Másodközlés. Első megjelenés: In: Deák István (2023): *Maratoni életem. Emlékirat.* (szerk.): Molnár Judit. Kronosz Kiadó, Pécs. 5–14.

megtudni sikereik és kudarcaik ismeretlen tényezőit. A biográfiákat író történész számára az emlékezések, önéletrajzok forráskritikának alávetendő elsődleges források. Számos könyvesbolt történeti műveket kínáló polcain nemegyszer az ilyen típusú munkáknak jut a legtöbb hely. Van azonban egy sajátos műfaj, amikor a kutató történész ír saját életéről, tapasztalatait feldolgozandó forrásoknak tekinti, és művét szakmája szabályai szerint rostálva, értékelve, szerkesztve tág horizontot nyitva, politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatokba ágyazva nyújtja át az olvasónak. Saját emlékeit összeveti más forrásokból származó információkkal, és így ír, a Pierre Nora által 1987-ben bevezetett szóval, ego-történetet. Deák István nem használja az ego-történelem fogalmát, de műveli. Már emlékezése legelején világos szakmai célt is tűz maga elé:

„Az önéletrajzom fő témája természetesen a Közép- és Kelet-Európa akkori lakóinál majdnem elkerülhetetlen eseménydús életem. Számomra azonban nem kevésbé csábító a kapcsolt másik témám: a Közép- és Kelet-Európában élő sok millió zsidó ember jelentős részének, talán az abszolút többségének az a kísérlete, hogy elfogadtassák magukat az úgynevezett keresztény középosztályllyal, ideális esetben a történelmi arisztokráciával. Sokan közülük nem csak befogadásban, hanem teljes asszimilációban reménykedtek.”

Így ez a könyv egy sajátos nézőpontú, Deák István családjának és saját életének prizmáján keresztül bemutatott huszadik századi magyar történelem, amelynek során akarva-akaratlanul, mint a Kárpát-medence legtöbb családjának történetében, a személyes élet fordulópontjait a „nagy” történelem fordulói határozzák meg. Az már ritkább régióink lakóinak sorsában, hogy hosszú életének egy-egy pillanatában Deák István közel került jelentős nagypolitikai döntéseket formáló intézményekhez és személyiségekhez, véleményét megkérdezték, és hallgattak is rá.

Felső középosztálybeli székesfehérvári családban született 1926-ban. Budapesten végezte általános és középiskolai tanulmányait. Őt és családját is érintette a magyar zsidóságot diszkrimináló, majd halálba küldő kormányzati politika. Nővére vőlegénye, Stollár Béla a Magyarország 1944. márciusi német megszállása után kibontakozó ellenállás tagjaként vesztette életét. Ez egész életének egyik meghatározó élménye volt. Ugyanakkor ritka kivételként tapasztalhatta azt, hogy családja minden ismerőstől, baráttól, kollégától visszakarta a vészkorszak idején náluk letétbe helyezett értékeit. Ezek az ifjúkori tapasztalatok készítették arra, hogy történész legyen. Tanulmányait Budapesten kezdte, a kommunista párt térnyerése készítette arra 1948-ban, hogy emigráljon. Először Franciaországba ment, Párizsban a Sorbonne-on volt történészhallgató, majd Münchenben a Szabad Európa Rádióknak dolgozott. 1956-ban New Yorkba költözött, ahol továbbra is a Szabad Európa Rádió munkatársa volt, és a Columbia Egyetemen modern európai történelmet tanult. 1964-ben a náci ideológia egyik első elmélyült elemzője, Fritz Stern

tanítványaként a weimari Németország baloldali értelmiségijeiről írott könyvével szerzett doktori címet. Ezt követően oktatói és kutatói pályája mindvégig a Columbia Egyetemhez kötötte. 1967 és 1978 között az egyetem Kelet-Közép-Európai Intézetének igazgatója volt. Számos magyar kollégát segített amerikai publikációs és oktatási lehetőségekhez. Már az 1970-es évektől rendszeresen járt „haza”, Magyarországra, ahol alapos levéltári kutatásokat is folytatott. Többek között neki köszönhető, hogy az USA kormánya 1978-ban visszaadta hazánkknak a Szent Koronát, Carter elnök személyes hangvételű levélben mondott neki ezért köszönetet. 1990 májusában választották az MTA külső tagjává. A szó szoros értelmében élete utolsó napjáig, 2023. január 9-ig folyamatosan dolgozott, 1997-ig aktív professzorként, majd egy további évtizeden át nyugdíjasként tanított, könyveket írt, szerkesztett, számos tanulmányt, esszét publikált, interjúkat adott, teljes írásos életművének feltárása elvégzendő feladat.

Tudományos munkássága három nagy problémakörhöz kapcsolódik. Első nagy kutatási területe, a doktori munkáját az 1960-as évek elején irányító Fritz Stern professzor ösztönzésére, a weimari Németország szellemi és politikai élete volt. 1968-ban publikált disszertációja (*Weimar Germany's Left-Wing Intellectuals – A Political History of the Weltbühne and Its Circle*) a *Weltbühne* c. lap e korszakbeli történetét dolgozta fel. Ez az eredetileg színházi kritikai lap 1918 ősze és 1933 tavasza között a német baloldali értelmiség tekintélyes fóruma volt, de velük rokonszenvező francia szerzők e tárgyú munkáit is publikálta, sőt Leo Trockijtól is jelent meg itt három cikk. Támogatták Németország demilitarizálását, határozottan léptek fel az állampolgári és emberi jogok minden korlátozása ellen. Neves szerkesztői közé tartozott Carl von Ossietzky, aki náci büntetőtáborban rokkant meg, s bár még megérhette, hogy Nobel-békedíjjal tüntették ki, de nem vehette át. Kurt Tucholsky szerkesztőként és rendkívül termékeny szerzőként is számos műfajban, maró gúnnyal támadta a nácizmust. Amikor 1933. május 10-én a berlini Opera téren nyilvános könyvégetést rendeztek, a lángba vetett könyvek szerzőinek nagy része a *Weltbühne* köréhez tartozott. Deák István, tág hátteret adva, nagy empátiával, szinte drámai megjelenítő erővel mutatja be a folyóirat életét, küzdelmeit. Professzorának családja is a nácik elől menekült az Egyesült Államokba, az ő munkái adták a náci ideológia gyökereinek egyik legelső elmélyült elemzését. Stern műveinek mindig mérlegelő, sokoldalúan elemző, de mindig világos, egyértelmű humanista elkötelezettséget sugárzó szellemisége tükröződik. Deák István egész munkásságában, így második nagy kutatási területéhez kapcsolódó munkáiban is. Ez a témakör a modernizálódó, polgárosodó magyar állam és társadalom formálódása és tragédiái 1848-tól a második világháború végéig. A magyar történelem problémáit mindig összehasonlító módszerrel, kö-

zép-európai, európai és globális összefüggésekbe ágyazva vizsgálta, ezért ide sorolom a Habsburg Monarchia 1848 és 1918 közötti katonatisztjeinek társadalom- és politikatörténeti szempontú elemzését összefoglaló nagymonográfiáját is.

Második nagy könyve először a Columbia University Pressnél, 1979-ben jelent meg *The Lawful Revolution* címmel, 1848–49 történetével foglalkozik. 1983-ban *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben* címen, az eredeti munka alcímével publikálta magyarul a Gondolat Kiadó. A korabeli Magyarország politikai-kulturális életére jellemző, hogy a kiadó vállalta a néhány évvel korábban Magyarországról kiutasított amerikai állampolgár történész munkájának minden tartalmi csorbítás nélküli kiadását. Ez volt az első alkalom, hogy Nyugaton élő magyar történész könyve megjelenhetett hazájában. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy Deáknak tanácsadóként fontos szerepe volt abban, hogy Carter elnök és csapata – számos magyar emigráns tiltakozása ellenére – az 1945 óta az Egyesült Államokban őrzött magyar Szent Korona visszaadása mellett döntött. Deák is tagja volt az ez alkalomból Magyarországra érkező amerikai delegációnak. Ugyanakkor jelenlétének nem adtak publicitást, az eseményről készített képeken nem volt látható, és mivel könyvének eredeti címe áthallást sejtetett 1956-ra, azt el kellett hagyni a magyar kiadásból. Pontosabban a magyar kiadás címéből, miközben a kifejtés teljes körűen megmaradhatott. Deák 1970 óta foglalkozott a témával, amerikai kutatói ösztöndíjjal egy éven át kutatott magyar levéltárakban, és otthonosan mozgott a bécsi archívumokban is. A könyv előszavában tett megjegyzése napjainkig aktuális: minél több forrást tárt fel történetírásunk, minél több munka jelent meg a magyar történelem egyik legfontosabb eseményéről, annál több a vitakérdés. A legtöbbet Spira György, Urbán Aladár, Katona Tamás, Kosáry Domokos, a legutóbbi években Hermann Róbert tette 1848–49 rendkívül sokrétű történetének feltárása érdekében. Deák közel fél évszázaddal ezelőtt írott könyve ugyanakkor egyedülállóan átfogó, 1848–49-et a Habsburg Monarchia egész politikai rendszerében elhelyező, társadalom-, politika-, gazdaság- és mentalitástörténeti szempontokat párhuzamosan érvényesítő elemzés. Ő vezette be a „törvényes forradalom” fogalmát, és a megszokott forradalom és szabadságharc mellett a polgárháború kifejezést is alkalmazza, amelylyel a Monarchiában és a Kárpát-medencében élő népek összeütközésére utal. Minden pátosz nélkül, a forradalom vezetőivel szemben egyszerre empatikus és kritikus módon ír arról, hogy *„joggal lehetnek büszkéek negyvennyolc eredményeire, hiszen nemcsak hazájukban szabadították fel a jobbágyokat és vezették be a polgárjogokat, a szólásszabadságot meg a modern parlamenti rendszert, hanem ők tették lehetővé ugyane vármányok létesítését a szomszéd országokban is. Örök nemzeti büszkeség tárgya lehet, hogy a sokkal civilizáltabb cseh és osztrák tartományokban a jobbágyokat a magyar pél-*

da nyomán szabadították fel. A vértelen és dicső magyar forradalomból mégis bukás és tragédia lett, mert a forradalom vezetői képtelenek voltak rendezni a viszonyt az uralkodóházzal, Ausztriával, Horvátországgal és a nemzeti-ségekkel.” (361.) „Az ördögi körből végül nem volt más kiút, mint a háború, amelyet a nemzet nem nyerhetett meg.” (362.) „A negyvennyolcas forradalmárok a nemzetek együttműködéséről álmodtak, de a valóságban a nemzetek háborúját idézték elő. [...] Negyvennyolcban minden nép áldozat volt és minden népben akadt jó egynéhány hóhér.” (363.)

Szokatlan megközelítés volt ez magyar történész tollából, amit értően kritizált a mérlegelő és időnként finoman ironikus, máskor kategorikusan kijelentő történészi habitusában némileg Deákra hasonlító Diószegi István:

„Deák István ötletes kérdező és igencsak leleményes válaszadó, a részleteknél csakúgy, mint a mindent magába foglaló egésznél. Rokonszenves módon azt sem restelli bevallani, ha valamire nem tud magyarázatot adni. Első nagy kérdése, hogy mit is akart tulajdonképpen a magyar politikai vezetőréteg, egészen eredeti. A válasz első fele is meggyőző. A forradalmi átalakulás forgatókönyvét másutt sem írták meg előre, és hogy a magyar középneemesi osztály önmagán fölülemelkedve véghez vitte a jobbágyfelszabadítást, és megteremtette a polgári állam- és jogrendet, a különleges körülményeknek tulajdonítható. A nemzeti program vonatkozásában már több tudatosságot tételez fel, és rámutat, hogy a birodalmon belüli magyar különállás és vele együtt az állami függetlenségtől való tartózkodás, valamint a magyar szupremácia végeredményben a reformkori eszmékből sarjadt. De ha egyszer a magyarok a Monarchia fennmaradását akarták, miért nem segítették a háborúzó Ausztriát, miért nem vállaltak részt államadósságából, és miért ásták alá hatalmi állását az önálló hadügy létrehozásával – kérdezi teljes joggal Deák István. Aligha azért azonban, mint a szerző véli, hogy ti. következtelenek voltak, és maguk sem tudták, mit akarnak. Maga a szituáció volt bizonytalan. Arra az eshetőségre is fel kellett készülniük, hogy a németországi alakulás miatt a Monarchia akarata el-lenére is felbomlik. 1848 nyarán még egyáltalán nem lehetett kizárni ezt a lehetőséget.” (Századok, 1985. 854.)

1990-ben jelentkezett Deák újabb nagy szintézissel, amely már 1993-ban megjelent magyarul is *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjének társadalmi és politikai története 1848–1918* címmel. Előszavában mondja el, hogyan vezetett 1848–49 kutatása ehhez a témához:

„...miközben a bécsi Hadilevéltárban kutattam az 1848–49-es magyar forradalom témakörében, csodálatosan gazdag anyag tárult elém a Habsburg katonai történelem minden aspektusáról, főként ami a császár szolgálatában állott tiszteket illeti. A dokumentumok kiváltképpen azt a szívfacsaró dilemmát emelték ki, amellyel az 1848–49-es forradalmak és háborúk katonái kerültek szembe: vajon továbbra is a császárt szolgálják-e, vagy pedig saját nem-

zetük szolgálatába álljanak. A dokumentumok alapján az is világossá vált, hogy – ellentétben azzal, amit az iskolában tanultam – 1848–1849-ben legalább annyi magyar tiszt maradt bű a Habsburg dinasztiahoz, mint amennyi Kossuth Lajos táborába állt. Fölsímtam, hogy abban az időben a Habsburg-hadsereg, kiváltképpen pedig a tisztikar kovácsolta egybe a birodalmat [...] egészen 1918-ig.” (9.)

A rendkívül gazdag levéltári anyagra, a hadsereg általános irataira, sok száz tiszt személyes dokumentumaira, kiadatlan emlékiratokra, önéletrajzokra, naplókra, magánlevelezésekre és természetesen teljességre törően a vonatkozó angol, német és magyar nyelvű szakirodalomra alapozott munka mondanivalója szinte szenvedélyesen határozott:

„A Habsburg-hadsereg 1848 és 1914 közötti, békeidőbeli sikereinek és háborús kudarcai [...] többségének semmi köze nem volt a hadsereg hatékonyságához. [...] A huszadik század kezdetéig a tisztikar nevelése, képzése és ideológiája teljesen megfelelt a császár belföldi céljainak. A tisztek nem kérdeztek, többnyire megvesztegethetetlenek voltak és tiszteletet keltettek. Ezzel szemben a huszadik század legelején létrehozott új katonai vezetés mindinkább átpolitizálódott, gyakorta bírálta az államot, egyidejűleg volt túlságosan magabiztos és túlon túl borúlátó, következőképpen egyre inkább hajlandónak mutatkozott arra, hogy eszmei és erkölcsi menedéket keressen egy totális háborúban. Azzal, hogy 1914 júliusában a Monarchia a hadvezetés e programját alkalmazva megtámadta Szerbiát, megásta saját sírját.” (20–21.)

Deák igen sarkosan, vitára provokálóan, kihívóan tudta megfogalmazni tézéseit, erre jó példa, amit e könyve bevezetésében Ferenc Józsefről ír:

„Ferenc József korlátozott szellemi látóköre paradox módon előnyére szolgált mind a hadseregnek, mind a Monarchia népeinek. Egy nagyobb képzelőerővel megáldott és vállalkozóbb szellemű uralkodó újszerű politikai eszméket és hatásokat erőltetett volna a tisztikarra, ekképpen siettetve a katonai struktúra, következőképpen a Monarchia összeomlását.” (21.)

S a könyv zárófejezetének áttekintése a Habsburg Monarchia tiszteinek első világháború utáni sorsáról már átvezet Deák harmadik nagy kutatási területéhez, a második világháború európai és leginkább közép-európai történetéhez. Érvelése szerint az ideológiák radikális térnyerése miatt a volt

„Habsburg-tisztek azt tapasztalták, hogy egyszer s mindenkorra megszűnt közös hitük egy olyan hivatástudatban, amely főként a béke megőrzésére irányult. E több mint egy évszázadon át fölépített hivatástudaton túlmenően egyetlen politikai ideológia sem bizonyult képesnek arra, hogy megbonthatatlan testvériséggé kovácsolja őket abban a hatalmas térségben, ami egykoron a Habsburg-monarchia volt.” (267.)

A Habsburg tisztikarról szóló könyv írása idején már egyre gyakrabban kérte fel Deákot az egyik vagy talán a legtekintélyesebb Egyesült Államok-beli folyóirat, a *New York Review of Books*, valamint a szintén

nagy presztízsű *New Republic* recenziók, pontosabban frissen megjelent könyvekre reflektáló esszék írására. A folyóirat archívumának tanúsága szerint 1981 februárjában publikált itt először, ekkor még egy 1848-as tematikájú könyvről írt kritikát (Alan Sked: *The Survival of the Habsburg Empire: Radetzky, the Imperial Army, and the Class War, 1848*). Egy évvel később Randolph Brahamnek a magyar holokausztról írott könyvéről közzétett esszéje máig tartó vitát indított el (Could the Hungarian Jews Have Survived? *The New York Review of Books*, vol. XXIX. Nr. 1. 1982. február 4.; Helen Fein, Dr. Albert B. Belton és William McCagg Jr. hozzászólását és Deák István viszontválaszát lásd: Genocide in Hungary: An Exchange. *The New York Review of Books*, vol. XXIX. Nr. 9. 1982. május 27.; magyarul lásd *Valóság*, 1982. 4. sz. 126–128.; 1982. 8. sz. 125–128. Minderről még lásd Kovács András cikkét: Az ijesztő végkövetkeztetés. *BUKSZ*, 1990. 1. sz.).

A vita központi kérdése az, hogy milyen tényezők, milyen döntések vezettek az ország német megszállásához 1944 márciusában, ugyanis abban minden vitázó egyetért, hogy a német megszállás nélkül a magyar zsidók nagy része túlélhette volna a háborút. Az érem másik oldala ugyanakkor az, hogy magyar állami támogatás nélkül a zsidók deportálása nem lett volna olyan gyors és hatékony. Deák egyetértett a magyar holokauszt első átfogó történetének szerzőjével, aki szerint a kollaborációval, a németek kiszolgálásával elkerülhető lett volna Magyarország német megszállása. Deák mindig mérlegelő, elgondolkoztató érvelésmódjának része itt az, hogy a kollaboráció opcióját pozitívan értékelő álláspontja mellett jelzi azt is, hogy Hitler stratégiai jelentőséget tulajdonított a náci szakértők által ellenségnek tekintett és általuk 1 100 000 főre becsült magyar zsidóság megsemmisítésének, és a kollaboráció megkönnyíthette volna ezt a folyamatot. A témakört egyre táguló keretekben vizsgálta, így például 1991 áprilisáig összesen hat alkalommal jelentek meg Deák *The Incomprehensible Holocaust* c., 16 könyvre reflektáló, 1989. szeptember 28-án publikált esszéjére reagáló írások. Az elkövetkező évtizedekben leginkább vonatkozó esszéi révén vált a holokauszt összehasonlító történetének egyik legtekintélyesebb szakértőjévé. Mindig hosszan sorolta kérdéseket, így például XI. és XII. Pius szerepéről, a közép és kelet-európai politikusok és társadalmak felelősségéről, a megsemmisítő és munkatáborok életéről, a náciellenes katonai és politika együttműködés buktatóiról. Amilyen gazdag kérdései sora, olyan visszafogott a válaszok listája. Egyes kérdésekben azonban nagyon határozott, így például noha említi a Vatikán szempontjait (félelem a bolsevizmustól, a háttérben csendben zajló segítség hatékonyabb lehet, mint a nyilvános fellépés), gyakran leszögezi, hogy a Vatikán sokkal többet tehetett volna a megsemmisítésre ítélt zsidók érdekében. Esszéi más témákban is többször vezettek vitákhoz a *New York Review of Books* hasábjain, így a magyar politika lehető-

ségeiről és korlátairól 1956-ban vagy a rendszerváltás következményeiről. 2001-ben a University of Nebraska Press felkérésére válogatást jelentetett meg *Essays on Hitler's Europe* címmel, a 18 írás a német társadalom, a zsidó közösségek, az áldozatok és a minden országban legnépesebb csoport, a „szemlélődők” (onlookers) perspektívájából ír kontinensünk 20. századi történetének legtragikusabb éveiről. Ebben az időben kezdett tervezni egy átfogó, terjedelmes monográfiát a második világháború alatti kollaboráció, ellenállás és a háborút követő megtorlások történetéről.

E munka egyik első eredménye a *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath* c. összehasonlító módszerű tanulmánykötet a kelet- és nyugat-európai megtorlásokról, azok politikai, társadalmi jogi hátteréről, amelyet a témakör két másik neves New York-i szakértőjével, Jan T. Grosszal és Tony Judttal együtt szerkesztett.

A kutatási terv megvalósult: 2015-ben a Westview Press kiadásban jelent meg a magyarul még ugyanabban az évben az Argumentum Kiadónál *Európa próbatétele* címmel publikált könyve. Az angol cím, *Europe on Trial*, jellemzően tükrözi Deák szemléletmódját: beperelt Európának ugyanúgy értelmezhető a cím, mint Európa próbatételének. Deák részletesen kifejtett álláspontja szerint Európa nagy és kisebb nemzeteinek is lett volna módja Hitler megállítására vagy legalábbis megfékezésére. Elgondolkozatóan és nem kioktatóan foglalkozik ebben a könyvben is a nációkkal szembeni ellenállással és kollaborációval, számos példával mutatja be, hogy nemegyszer milyen könnyen átjárható az áldozat és vétkes közötti határvonal. Így például kifejti, hogy a németekben és a kelet-európai németellenes partizánokban közös volt az etnikai tisztogatás szándéka, amire Franciaországban nem volt szükség, mivel ez a folyamat ott addigra már nagyon előrehaladott volt. Tág horizontját tükrözi az az állítása is, hogy a román kiugrás legalább annyira megrövidítette a második világháborút, mint a normandiai partraszállás, rendkívül súlyos nehézségeket okozva a német hadseregnek. A románokkal ellentétben, érvel tovább, a magyarok nem tudtak volna egyedül kilépni a háborúból, mert földrajzilag sokkal rosszabb helyen voltak, ráadásul Horthy becstelenség nélkül akart fegyverszünetet kötni. Mihály király és a tábornokai ebből a szempontból becstelenség voltak, gyalázták a tegnap még dicséret Németországot, de megtették ezt a lépést. Számos nyugtalanító kérdést tesz fel ebben a könyvben is, így például: „... vajon Spanyolország, Dánia, a vichyi Franciaország, Belgium, Hollandia, a Cseh Protektorátus, sőt még Svájc és Svédország is nem járultak-e inkább hozzá a német háborús erőfeszítésekhez, mint a hivatalosan szövetséges fasiszta Horvátország és Szlovákia, amelyekben a belső felkelések miatt német katonai beavatkozásra volt szükség és ahol sok ezer német katona halt meg. Vagy mennyire volt hasznára Németországnak legfőbb szövetségese a fasiszta Olaszország, amelyre a német vezetés egyre inkább úgy tekintett, mint elviselhetetlen teherre?”

Ez a könyv eddig 6 nyelven (angol, német, olasz, szlovén, kínai, magyar) jelent meg és mindenhol élénk visszhangra talált.

Deák István stílusa előszóban ugyanolyan színes és igényes volt, mint írásban. Az egyetemi oktatásban töltött közel hat évtized során több ezer tanítványa volt, az átlag egyetemi tanárnál sokkal több diákját vezette a doktorátus megszerzéséig.

Húsz éve működik a Columbia Egyetemen az elsősorban Bitó László és Olivia támogatásával létrejött, Deák Istvánról elnevezett vendégtanárság, s e sorok írója 1999 és 2013 között 10 féléven át lehetett e pozíció betöltője. Mindazon kollégák számára, akik ebben a megtiszteltetésben részesültek, ez egész életünket, pályánkat meghatározó tapasztalat volt.

Deák István 2019 óta dolgozott önéletírásán, részletekben küldte a magyarul készülő szöveget nővére leányának, Veress Annának, aki stilizálta, majd jóváhagyásra visszaküldte a fejezeteket. Egyes részeket, észrevételeiket kérve a szerző megosztotta néhány történész kollégával, így Frank Tiborral, Karsai Lászlóval, Molnár Judittal s e sorok írójával. 2022/23 fordulóján már majdnem lezárta a munkát, mivel eredeti szándéka szerint csak kb. 1980-ig kívánt eljutni, az azt követő időszakot már nem találta annyira érdekesnek, hogy részletesen áttekintse. Saját emlékei, iratai mellett sokat támaszkodott családtagjainak írt fennmaradt leveleire, nővére kéziratos emlékezéseire és más rokonainak írásaira. A legutolsó oldalak véglegesítésére azonban már nem volt ereje, így azt egy kis csapat (Karsai László, Molnár Judit, Pók Attila, Schmal Alexandra, Veres Anna) öntötte végső formába s, élve a Kronosz Kiadó által nyújtott lehetőséggel, készítette elő az egész kéziratot kiadásra. A szerkesztés során kizárólag nyilvánvaló elírásokat javítottunk, az önéletírás, akkor is, ha széles látókörű történész történészként is írja, szubjektív műfaj. Azt reméljük, hogy Deák István emlékének, személyiségének az felel meg, ha halála után is izgalmas kérdéseket vet fel, szokatlan párhuzamokat von, eszünkbe juttatva Szabó István gyakran idézett mondását: *„A történelem nem az enyészet öre.”*

Az első világháború, a két világháború közötti magyar középosztály világa, a holokauszt katasztrófája, az emigráns fiatalember müncheni és párizsi élete, az amerikai akadémiai életbe illeszkedés története elevenedik meg a könyv lapjain. S bár élete 96 évéből 74-et hazáján kívül töltött, feleségével New Yorkban ismerkedett meg, leányukat ott nevelték fel, folyamatosan tartotta a kapcsolatot itthon maradt családjával, s amikor a körülmények engedték, hazajárt. Egész szakmai életműve angol nyelvű, utolsó munkáját magyarul írta. Hazatért.